

внимание на роли правосознания в этом процессе, анализируются причины деформации правосознания и пути их устранения.

Ключевые слова: гражданское общество, правосознание, право, деформация, независимый субъект, свобода.

This article deals with the essence of civil society, factors that help and prevent its formation are established. The importance of the role of sense of justice in this process is stressed, the reasons of the deformation of the sense of justice on ways of its elimination are analysed.

Key words: civil society, sense of justice, law, deformation, independent subject, freedom.

Складні процеси демократичних перетворень, що відбуваються нині в Україні, у кінцевому підсумку мають привести до утвердження принципів громадянського суспільства. У зв'язку з цим постає завдання розробки сучасної теорії громадянського суспільства, визначення факторів, які сприяють і які перешкоджають його побудові. Юридична наука мусить виходити із того, що становлення громадянського суспільства є процесом, в якому одночасно функціонують як держава, так і суспільство, окремі громадяни. Їх злагоджені дії обумовлюються багатьма обставинами, у тому числі значною мірою вони залежать від правосвідомості населення, від його волі на участь у політиці. Можна стверджувати, що успіхи в побудові громадянського суспільства безпосередньо пов'язані з діяльністю автономної і відповідальної особистості, активного суб'єкта права.

Громадянське суспільство є соціальним феноменом, що формується поза межами державних структур, не є суспільним інститутом, однопорядковим з державою, громадянськими організаціями, партіями, але суттєво на них впливає. Сутність громадянського суспільства визначають принципи вільного розвитку особи, її захищеності державою, найповнішого забезпечення прав і свобод людини. До дослідження сутності громадянського суспільства звертались вітчизняні вчені-юристи, політологи, філософи А.Ф. Карась, А.Ф. Колодій, І.О. Кресіна, І.Т. Пасько, Я.І. Пасько, Є.В. Перегуда, Ф.М. Рудич, С.Г. Рябов, В.Ф. Сіренко, О.Ф. Скакун, О.В. Скрипнюк, С.М. Тимченко та ін. Так, О.В. Скрипнюк провів ґрунтовне дослідження політико-правових проблем взаємодії громадянського суспільства та соціальної, правової держави в Україні, взаємозв'язку демократії і громадянського суспільства¹. У колективній монографії за редакцією І.О. Кресіної обґрунтовано думку, що громадянське суспільство не може бути структуроване за аналогією з політичною чи правовою системою. Само суспільство, соціум як сукупність індивідів та спільнот, є системою. Громадянська ж атрибутивність надає цій системі відповідного виміру: вона характеризується певними якісними параметрами, принципами, а не ієрархією об'єднаних у ній інститутів. Автори монографії доводять, що громадянське суспільство є характеристикою суспільства з точки зору його самоореалізації, ступеня розвитку демократії, дотримання і реалізації прав і свобод людини і громадянина. Це сфера самоорганізації громадян, свідомих своїх політичних інтересів і потреб, що взаємно корелюються і потребують для цього легітимного і легального політичного інституту – держави².

Можливості самоорганізації суспільства, як і розвиток демократії, реалізація прав і свобод людини і громадянина значною мірою визначаються правосвідомістю населення. Правосвідомість є найважливішим фактором правової поведінки, джерелом правопорядку. Правосвідомість можна розглядати як особ-

В. І. ТИМОШЕНКО

СУБ'ЄКТИВНИЙ ФАКТОР ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглядається сутність громадянського суспільства, визначаються фактори, які сприяють і які перешкоджають його утвердженню. Акцентовується увага на ролі правосвідомості у цьому процесі, аналізуються причини деформації правосвідомості і шляхи їх усунення.

Ключові слова: громадянське суспільство, правосвідомість, право, деформация, незалежний суб'єкт, свобода.

Рассматривается сущность гражданского общества, определяются факторы, которые содействуют и которые препятствуют его утверждению. Акцентируется

ливу форму свідомості, необхідну та істотну складову світогляду людини. Це сукупність правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають суб'єктивне ставлення окремо взятих осіб, груп або суспільства загалом до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права, тобто його справедливості, сили та ефективності. У теорії права розрізняють окремі види правової свідомості, які розмежовують за суб'єктами, що є їх носіями, а саме індивідуальна, групова і суспільна правосвідомість.

Предметом відображення правосвідомості, як специфічного феномена, що належить до суб'єктивної сфери соціального життя, є право і правове регулювання, а також суспільні відносини, урегульовані правом або ті, що вимагають правового регулювання. Характерними загальними категоріями, притаманними правосвідомості, є категорії юридичних прав, обов'язків і законності. На основі цих категорій індивід визначає власну поведінку та оцінює поведінку інших суб'єктів права як правомірну (таку, яка характеризується дотриманням правових норм) і неправомірну, або протиправну (таку, яка порушує заборонну або обов'язальну норму).

Виходячи із ставлення людини до права, в науковій літературі розрізняють три моделі поведінки – автономна, гетерономна і девіантна. В них знаходять відображення основні етапи людського буття – внутрішньоправове, зовнішньоправове і протиправне. Автономна модель поведінки орієнтована на раціональні особистісні принципи, які усвідомлюються та створюються людиною як у зв'язку з державними установленнями, так і незалежно від них. Тут має місце самообмеження розумної волі суб'єкта. У межах даної моделі поведінки людина дотримується правових норм не під страхом покарання, а з поваги до права. Автономна модель поведінки обумовлюється автономною, або активістською, правосвідомістю, яка є, у свою чергу, необхідною умовою існування громадянського суспільства. У сучасній науковій літературі визначено ознаки активістської (автономної) правосвідомості. Насамперед це визнання незалежності кожного члена суспільства, його автономії. Індивід з такою правосвідомістю вважає, що опіка держави йому непотрібна, що держава має забезпечити лише стартові можливості і якомога менше втручатися у приватні справи своїх громадян. Для активістської правосвідомості характерне особливе розуміння свободи. Вона невіддільна від прав людини, які не розчиняють особистість і не підпорядковують її. Ці права обмежують всевладдя держави, несумісні зі сваволею і беззаконням³. Так само, виконуючи обов'язки, людина може діяти в межах свободи своїх бажань, але здатна також протидіяти їм, виходячи з міркувань власної моральної свободи, на яку вона має право як носій правосвідомості. Тобто обов'язок для людини – це спосіб самопримусу, який не обмежує її свободу. Лише самоподолання робить людину добросовісною соціальною істотою, спрямованою жити в мирі й злагоді з іншими людьми⁴.

Гетерономна модель розкриває зміни поведінки людини, яка керується у правових відносинах зовнішніми мотивами. Така людина не усвідомлює духовні цінності та значення права, вона його дотримується з корисних міркувань або під страхом покарання, тобто керується здоровим глуздом за мотивом самозбереження. Орієнтуючись лише на власні інтереси, людина не має потреби у глибинному розумінні смислу правових норм, тому свою поведінку визначає на підставі поверхневого аналізу не стільки змісту правових норм, скільки їх зовнішнього вираження – форм позитивного права⁵.

Зовнішня поведінка індивіда може і не відображати його ціннісну орієнтацію, його ставлення до своїх прав та прав інших людей, до власних обов'язків. На правосвідомості індивіда позначаються погляди, що поширюються у суспільстві в певних соціальних групах. Свідомість індивіда, який став членом групи, зазнає змін. Людина схильна підпадати під вплив тих, з ким вона себе асоціює і від кого прагне одержати схвалення, визнання своїх заслуг і досягнень. Індивід змушений дотримуватися соціальних стереотипів групи. Людина, спілкуючися якоїсь обмежується якоюсь групою, буде дозволяти цій групі визначати свої власні цінності. Прагнення до самоствердження стає одним із головних імпульсів як конформізму, так і маргінальної поведінки.

У соціології права дії людей, що узгоджуються з формальною акцептацією норми і співпадають зі зразком, запропонованим законодавцем, традиційно називаються правовим конформізмом, а сама поведінка – конформістською. Конформізм – це схильність індивіда до зміни поведінки, переконань і установок під тиском групи. Тиск на індивіда зазвичай виражається у самому факті маніфестації консолідованої позиції інших членів групи і необхідності після цього публічно висловити власну позицію. Конформізм є специфічним способом розв'язання усвідомленого конфлікту між особистою думкою і думкою групи на користь останньої⁶. Конформіст у випадку тиску або проблемної ситуації «забуває» про будь-які моральні принципи і поступається власними переконаннями заради виживання, кар'єри, можливості реалізувати свої інтереси, або просто заради власних амбіцій. Конформістська поведінка, що властива маніпулятивному типу людини, є загрозою громадянському суспільству, вона призводить до його трансформації у суспільство асоціальне.

Особливим різновидом цієї ж самої залежності є негативізм (або нонконформізм) – прагнення будь-що протиставити свої вчинки позиції більшості, завжди відстоювати протилежну точку зору. У цьому випадку поведінка людини може виявитись правомірною лише тому, що поведінка групи, якій вона себе протиставляє, є протиправною. У такої людини відсутня чітка особистісна настанова на дотримання права, відповідно відсутнє активне позитивне ставлення до права. Про наявність активістської правосвідомості тут йтися не може.

Перспективи формування активістської правосвідомості зростають, якщо індивід менш схильний до конформізму. Цьому сприяє впевненість у своїй компетентності й власних силах, високий соціальний статус, повага до прав і свобод інших людей.

Маргінальна правомірна поведінка займає граничне місце між правомірною і неправомірною орієнтацією суб'єкта. Така поведінка часто продиктована страхом перед покаранням, вона є найменш надійним типом поведінки, що нерідко змінюється на поведінку неправомірну.

Під девіантною поведінкою в юридичній науці, філософії, соціології і психології розуміють поведінку, яка порушує загальноприйняті у даному суспільстві норми і правила. Вивчення девіантності ґрунтується на двох різних точках зору. Перша розглядає девіантність як незвичайне, але при цьому стійке відхилення від статистичних норм. Девіантним у даному випадку вважається стійкий образ дій, поведінки або мислення, який не є типовим для загальної популяції. Це визначення відіграє суттєву роль у психологічному вивченні девіантності. Так, В.Д. Менделевич розглядає поведінку, що має відхилення, як систему вчинків, що суперечать прийнятним у суспільстві вчинкам і проявляються у вигляді незбалансова-

ності психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесі самоактуалізації або ухилення від морального та естетичного контролю над власною поведінкою. Девіантна поведінка у такому разі може мати різноманітну структуру і динамічні характеристики, формуватись як ізольоване явище, або явище групового порядку, поєднувати у собі кілька форм або виражатись в одній формі, бути стійкою або нестійкою, мати різну спрямованість і соціальну значимість. Згідно з іншою поширеною позицією девіантність визначається через одиничні критичні події. Випадки незвичайної і надто активної поведінки, що характеризується безумством і насиллям, слугують ілюстрацією цієї точки зору. Погляд на девіантність як на критичну подію лежить в основі юридичних визначень девіантності⁷. Такі визначення стосуються негативних відхилень, які пов'язані з небажанням індивіда визнавати суспільні цінності та дотримуватися правових норм, тобто підривають основи життєдіяльності суспільства.

На формування девіантної поведінки впливають як зовнішні, так і внутрішні фактори. Зовнішні – це насамперед соціально-економічні та політичні проблеми, що призводять до нестабільності у суспільстві, порушення законності, недоліків правової системи. Внутрішні (або психологічні) причини девіантної поведінки зазвичай виділяють дві: внутрішній конфлікт особистості (що виникає в результаті незадоволення просоціальних потреб і появи деформованих і аномальних потреб); наявність асоціальних особистісних диспозицій (мотиваторів), що призводять до вибору асоціальних засобів і шляхів задоволення потреб або їх позбуття⁸. Отже, як психологічний феномен відхилення пов'язується з розбіжностями норм активності особистості і соціальних норм. Відхилення можуть бути не лише негативні, а й позитивні. Зокрема, діячі науки і мистецтва можуть змінювати стереотипи, закладати підвалини нових стилів мислення і відповідно форм поведінки. Якщо такі відхилення не порушують правові норми, не завдають шкоди правам і свободам людини – вони можуть бути позитивними. Ці відхилення жодним чином не загрожують громадянському суспільству. В умовах реалізації принципу «дозволено все, що не заборонено законом», кількість таких відхилень невинно зростає.

Девіація є явищем, що тісно пов'язане з деформацією. Водночас це різні феномени. Девіантна поведінка передбачає хоча б часткову, локальну деформацію особистості, водночас остання не зводиться лише до девіації, а має інші суттєві характеристики.

Якщо правосвідомість розглядати як системно-структурне явище, то деформація є викривленням, порушенням усіх або декількох елементів структури, вона викликає негативні зміни у морально-психологічному комплексі особистості, що позначається на різних аспектах людської діяльності.

У науковій літературі розрізняють наступні різновиди деформації правосвідомості: правовий інфантізм (несформованість правових знань, оцінок, почуттів); правовий ідеалізм (переоцінка реальних можливостей права); правовий ригоризм (висування до права завищених, необґрунтованих претензій); правова демагогія (маніпуляція ідеєю права або правовими ідеями з метою досягнення власних корисливих інтересів); правовий нігілізм (загальне негативне, зневажливе ставлення до права, закону, правопорядку, юридичне неучтвго); переродження правосвідомості (готовність до свідомого вчинення людиною навмисних, переважно тяжких злочинів, мотивами яких стають жорстокість, корисливість та ін.)⁹. Найчастіше вказані прояви деформації зустрічаються на рівні індивідуальної та групової правосвідомості.

У контексті досліджуваної проблеми на особливу увагу заслуговує правова демагогія і правовий нігілізм. Правова демагогія є досить небезпечним способом маніпуляції як індивідуальною і груповою, так і суспільною свідомістю, що використовується переважно у політичних цілях. Спекулюючи реальними проблемами і сподіваннями, фальсифікуючи факти і штучно підтасовуючи аргументи, красномовний демагог досягає бажаних результатів, приховуючи при цьому свої справжні наміри.

Найбільшою ж загрозою громадянському суспільству є правовий нігілізм. Під ним розуміють напрям суспільно-політичної думки, що заперечує соціальну цінність права, вважає його недосконалим способом регулювання суспільних відносин. Правовий нігілізм є також найбільш глибоким проявом деформованої правосвідомості, що виявляється не лише у протиставленні доцільності й законності, а й запереченні ролі права і закону у суспільному житті, негативному ставленні до правової системи, порушенні законодавства, зневазі правоохоронних органів і державних установ. На рівні індивідуальної правосвідомості право постає у такому разі у ролі обмежувача, якому необхідно протистояти. Нігіліст внутрішньо заперечує необхідність визнання права і дотримання його вимог, відверто протистоїть праву.

Спільною рисою, що об'єднує різні форми і прояви нігілізму, є заперечення. Глибинні ж, сутнісні риси правового нігілізму, причини його появи лежать у знеціненні права у свідомості тих чи інших суб'єктів. Під впливом певних соціально-економічних та політичних обставин закон не сприймається як засіб захисту своїх прав та інтересів, а тому втрачаються стимули до його дотримання. Складається своєрідний позазаконний порядок – реальна структура суспільних відносин, що виникає в результаті взаємодії різних соціальних сил. Закон стає явищем чисто формальним, на практиці малоефективним, тому індивід не визнає його цінності, а то й просто ігнорує. Отже, заперечення права – це зовнішні прояви глибоких змін, що відбулися в індивідуальній, груповій або суспільній правосвідомості, що пов'язані з втратою правом своєї цінності. Оскільки цінність права найчастіше зводиться до трьох основних характеристик – справедливості, сили та ефективності, – то й сутність правового нігілізму слід розглядати як втрату правом своїх сутнісних рис – справедливості, сили та ефективності у свідомості індивіда, соціальної групи або суспільства загалом¹⁰.

Отже, деформована правосвідомість є наслідком і передумовою десоціалізації особистості. Десоціалізація – це вид соціального відчуження, що зводить до мінімуму потреби та інтереси людей, замість них індивід набуває таких соціально-психологічних якостей, як страх, апатія, агресія тощо. В результаті деформована правосвідомість є сьогодні однією із основних причин злочинів і адміністративних проступків, прийняття неефективних рішень, порушення законності, формалізму і бюрократизму. Небезпечним наслідком деформації правосвідомості є і зловживання правом.

Проблема зловживання правом являє собою один із найцікавіших юридичних феноменів, адже суб'єкт таких відносин, спираючись на правові норми, діє саме всупереч призначенню права і тим самим завдає шкоди суспільним відносинам. Зловживання правом суттєво відрізняється від правопорушення. Суб'єкт права може дотримуватись букви закону, але порушувати його дух. Особа, яка зловживає правом, без сумніву має деформовану правосвідомість. Але тут має місце деформація якісно нова, яка одержала назву правового егоцентризму. Егоцентрист

вважає себе «центром» правової системи. Він впевнений, що всі інші суб'єкти та інститути правової системи повинні «обертатися» навколо нього, бути підпорядкованими його інтересам¹¹. Така особа нездатна зрозуміти прагнення, переживання інших людей, оскільки вона зосереджена лише на власних інтересах, бажаннях, потребах і амбіціях. Егоцентричні особи як правило не вважають свою поведінку деформованою. Для її виправдання вони використовують переважно раціоналізацію як механізм психологічного захисту: логічно обгрунтовують необхідність своїх вчинків обставинами, що склалися, доцільністю своєї поведінки, її правомірністю, корисністю.

Егоцентризм за умови недостатнього виховання людини сприяє виникненню егоїзму. Егоїзм є однією із мотиваційних особливостей особистості (поряд з своєю протилежністю – альтруїзмом). У психології егоїзм розглядається як надання переваги при виборі лінії поведінки власним інтересам і потребам перед інтересами суспільства, потребами інших людей, він є найбільш відкритим проявом індивідуалізму¹². Егоїзм і егоцентризм – не тотожні поняття. Егоїст може не бути егоцентристом, він може добре розуміти прагнення інших людей, але свідомо нехтувати ними. Егоцентрист часто являє собою особистість демонстративного типу, або навіть істеричного (у разі чітко вираженої відповідної акцентуації). Така особа намагається будь-що привернути до себе увагу, наприклад, своєю поведінкою, величезними амбіціями, проголошенням себе «фактично» таким, що досяг певних успіхів, без жодних на те підстав. Нерідко вона просто виставляє себе на посміховисько, для неї краще бути в центрі скандалу, ніж залишитися непоміченою. Метою для егоцентриста можуть бути не лише матеріальні блага, а й просто одержання морального задоволення. Права, свободи і законні інтереси інших осіб тут, звісно, просто нехтуються. У зарубіжній кримінології наявність у індивіда егоцентризму або агресивності розглядається як показник перебування особи у небезпечному стані, що робить суб'єкта потенційно небезпечним для суспільства і зумовлює необхідність виведення його із стану підвищеної схильності до злочинів (а до того часу, поки це ще не зроблено, ізолювання)¹³. Така особа являє собою величезну загрозу для громадянського суспільства, адже її поведінка дуже часто трансформується в неправомірну.

Перешкодою на шляху поширення зловживання правом може стати піднесення на належний рівень правосвідомості, яка має ціннісно-орієнтаційне значення для поведінки суб'єкта права, є засобом впливу на право, всю правову систему, необхідною умовою формування громадянського суспільства. Суспільство мусить усвідомити і реально оцінити загрозу, що створює зловживання правом. Таке явище свідчить про серйозні проблеми з мораллю у суспільстві. Підтримання ж моралі є однією із функцій саме громадянського суспільства, в якому переважає активістська правова свідомість.

Таким чином існує прямий зв'язок між правосвідомістю і перспективою формування громадянського суспільства. Людина, що узгоджує свою поведінку з правом і мораллю, є невідповідним об'єктом для маніпуляцій з боку будь-якого суб'єкта права. Деформація ж правосвідомості, як і зловживання правом, – це серйозна загроза громадянському суспільству. Усунути цю загрозу можна шляхом вирішення комплексу проблем, пов'язаних із виходом суспільства із глибокої кризи: юридичних, політичних, економічних, ідеологічних, етичних та ін. Суттєва роль у прискоренні цього процесу відводиться юридичній науці, яка має виходити із того, що самоорганізація суспільства залежить від правосвідомості. З розширенням

меж правомірної поведінки суб'єктів правовідносин, у тому числі за рахунок запровадження принципу «дозволено все, що не заборонено законом», особливо гостро постає потреба нового осмислення сутності та ролі правосвідомості, розкриття чинників, які її визначають. Сучасна наука мусить знайти шляхи стимулювання активності та свободи громадян, зміцнення законності і правопорядку. Лише у цьому випадку можливе утвердження гуманістичних цінностей громадянського суспільства.

1. *Скрипнюк О.В.* Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні. – К.: Хрещатик, 1995. – 216 с.; Його ж; Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: Монографія. – К., 2000. – 600 с.; Його ж. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). – К., 2006. – 368 с. 2. *Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: Монографія / І.О. Кресіна, О.В. Скрипнюк, А.А. Коваленко, Є.В. Перегуда, О.М. Стойко, С.В. Балан, О.О. Полішкар, В.А. Явір; За ред. І.О. Кресіної.* – К., 2007. – С. 124, 127, 128. 3. *Затонский В.А.* Эффективная государственность / Под ред. А.В. Малько. – М., 2006. – С. 157, 159. 4. *Войтов В.В.* Соціально-філософський зміст правосвідомості: Автореф. дис. ... к.ф.н. – Запоріжжя, 2007. – С. 11. 5. *Трофименко В.А.* Розум та воля як антропологічні основи права. Автореф. дис. ... к.ю.н. / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – С. 4, 10–12. 6. *Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов.* – К., 2006. – С. 177–178; Современный психологический словарь / Под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – СПб., 2007. – С. 186. 7. *Менделевич В.Д.* Психологидевиантного поведения. – СПб., 2005. – С. 70; Психологическая энциклопедия. 2-е изд. / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – СПб., Питер, 2003. – С. 166; Большая энциклопедия: В 62 т. Т. 14. – М., 2006. – С. 414. 8. *Ильин Е.П.* Мотивация и мотивы. – СПб., 2006. – С. 236, 237. 9. *Мухін В.В.* Професійна правосвідомість: Поняття, особливості, функції: Автореф. дис. ... к.ю.н. / Нац. юрид. академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – С. 12. 10. *Волошенко А.В.* Правовой нигилизм: общетеоретическая характеристика. – К., 2005. – С. 40, 41, 44. 11. *Малиновский А.А.* Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование). – М., 2007. – С. 291. 12. *Ильин Е.П.* Цит. работа. – С. 182. 13. *Инишаков С.М.* Зарубежная криминология. – М., 1997. – С. 143.